

§ 1. Поняття, види й особливості аграрних правовідносин

Аграрне законодавство є однією з провідних галузей законодавства України і являє собою сукупність правових актів, що регулюють аграрні відносини. Аграрному законодавству притаманний комплексний підхід. Це зумовлено тим, що в аграрному секторі економіки складаються суспільні відносини, що регулюються нормами різних галузей права: цивільного, фінансового, адміністративного, земельного, кооперативного та ін. Узагальнюючою ознакою, що характеризує незалежність аграрного законодавства (як і аграрного права в цілому) від інших галузей права, є сільськогосподарське виробництво з усім спектром суспільних відносин, пов'язаних із землеробством, специфікою земельних відносин.

В які б відносини не вступав виробник сільськогосподарської продукції: у фінансові, цивільні, кооперативні, трудові, він має погодити їх з можливостями використання землі, врахувати ризик господарювання, що не залежить від людини (грунтово-кліматичні та інші природні фактори: явища природи, специфічні особливості окремих рослин і тварин), врахувати факт використання землі й інших природних ресурсів як основних засобів виробництва, використання як засобів виробництва живих організмів, розбіжність робочого періоду з періодом виробництва, що визначає його сезонність. До того ж ці умови повинні бути враховані незалежно від форми власності на землю та на основні засоби виробництва.

Специфіка сільського господарства є основним об'єктивним фактором, що зумовлює зацікавленість держави у відособленому регулюванні суспільних відносин, що виявляється в наявності великого аграрного законодавства, а також у відповідних принципах і методах регулювання цих відносин.

Аграрними правовідносинами, тобто відносинами, урегульованими нормами аграрного права й суміжними з ним галузями права, є відносини, що складаються в процесі виробництва сільськогосподарської продукції, а також після її перероблення та реалізації. При цьому виникають відносини щодо використання земельних ділянок і майна сільськогосподарських товаровиробників, їх матеріально-технічного забезпечення, трудові відносини, відносини щодо організаційного забезпечення функціонування цього

сек-тора економіки тощо.

Отже, основна особливість аграрних правовідносин полягає в тому, що вони не є цілісними, а становлять органічний комплекс земельних, майнових, трудових і організаційно-управлінських від-носин. Узяті окремо вони належать до сфери регулювання тради-ційних галузей права — адміністративного, земельного, цивільно-го, трудового, фінансового, однак усі разом, вони утворюють єди-ний органічний комплекс, набувають цілісності, оскільки в цій єд-ності вони орієнтовані на правове забезпечення сільськогосподар-ського виробництва з урахуванням його специфіки.

Суб'єктами аграрних правовідносин визнаються фізичні й юри-дичні особи, наділені правами та обов'язками у сфері виробництва, переробки й реалізації сільськогосподарської продукції, а також у їхньому виробничо-технічному й соціальному забезпеченні.

Склад суб'єктів аграрних правовідносин, так само як і їхня роль у сільськогосподарському виробництві, не лишилися незмінними. Вони змінюються внаслідок зміни самих регульованих аграрним правом суспільних відносин. Земельна й аграрна реформи докорін-но змінили не тільки статус сільськогосподарських підприємств та організацій, які раніше функціонували, але й сприяли виникненню нових Суб'єктами аграрних правовідносин є фермерських госпо-дарств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподар-ських товариств, приватних (приватно-орендних) підприємств та ін. Суб'єктами аграрних правовідносин є не лише юридичні особи, а й громадяни, які ведуть особисті селянські господарства.

Аграрні правовідносини відрізняються не тільки своїм особли-вим складом учасників (суб'єктів), але й специфічними об'єктами, найважливішим з яких є земля з її неповторними властивостями і я костя ми.

Земля як об'єкт аграрних правовідносин відіграє винятково важливу роль у сільськогосподарському виробництві. Вона — го-ловний засіб виробництва сільськогосподарської продукції і прос-торовий базис будь-якої діяльності, в тому числі й місце проживан-ня сільських жителів. Унікальні властивості землі: обмеженість, на-явність родючих ґрунтів тощо впливають і на правове становище суб'єктів аграрних правовідносин, і на саме регулювання цих пра-вовідносин. Об'єктами аграрних правовідносин можуть бути й ін-ші природні ресурси — ліс, водойми, загальнопоширені

корисні копалини тощо, характер і межі користування якими визначаються спеціальним законодавством.

Не останнє місце серед об'єктів аграрних правовідносин належать тваринам. Тваринництво — одна з основних галузей сільсько-господарського виробництва, тому ці відносини є важливою складовою аграрних правовідносин. Закон України від 13 грудня 2001 р. "Про тваринний світ" виключає домашніх тварин із самого поняття тваринного світу, залічуючи їх до товарно-матеріальних цінностей, що є об'єктами майнових правовідносин. Багато хто з авторів не погоджується з цим положенням, оскільки тваринний світ — це сукупність усіх живих організмів, а не тільки тих, які перебувають на волі, що рівнозначно лише такому поняттю, як дика фауна, а не всьому тваринному світові. Норми права в сфері тваринництва надзвичайно вузькі. Наприклад, Закон від 15 грудня 1993 р. "Про племінну справу у тваринництві" (в редакції Закону від 21 грудня 1993 р.) визначає загальні — правові, економічні та організаційні основи племінної справи у тваринництві, спрямовані на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин, підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності галузі. А Закон України від 22 лютого 2000 р. "Про бджільництво" регулює відносини щодо розведення, використання та охорони бджіл, виробництва, заготівлі й переробки продуктів бджільництва, ефективного використання бджіл для запилення ентомофільних рослин сільськогосподарського призначення, інших видів запилювальної флори, створення умов для підвищення продуктивності бджіл і сільськогосподарських культур, забезпечення гарантій дотримання прав та захисту інтересів фізичних і юридичних осіб, які займаються бджільництвом.

Об'єктам аграрних правовідносин властиві й інші особливості, які не мають аналогів в інших галузях права. До таких, насамперед, належать ті, що з'явилися в ході реформування сільськогосподарських підприємств — нові види майна: земельні й майнові паї, що є об'єктами складних, але досить поширених на селі правових відносин. Своєрідними об'єктами аграрних правовідносин є селекційні досягнення в рослинництві і тваринництві. Зазначені об'єкти аграрних правовідносин надають особливої, неповторної специфіки цим відносинам, роблять їх несхожими на відносини, врегульовані іншими галузями українського права.

Підставами виникнення, зміни й припинення аграрних правовідносин є юридичні факти, тобто обставини, які породжують за чинним законодавством певні правові наслідки. Згідно зі ст. 11 ЦК цивільні права та обов'язки, в тому числі й сільськогосподарських організацій, виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Відповідно до цього цивільні права та обов'язки виникають із:

до-говорів та інших правочинів; створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; завдання майнової (матеріальної) шкоди; актів цивільно-го законодавства; з адміністративних актів; внаслідок інших дій громадян і організацій; рішень суду; настання або ненастання певної події. Наведені положення ЦК мають універсальне значення і належать не тільки до цивільних правовідносин, але й до відносин, регульованих нормами інших галузей права, зокрема аграрного.

Змістом будь-яких правовідносин, у тому числі й аграрних, є права та обов'язки учасників цих відносин. Права та обов'язки суб'єктів правовідносин взаємозалежні й взаємозумовлені. Тому характеристика прав одного контрагента, як правило, означає й характеристику відповідних обов'язків іншої сторони.

Основні напрями й зміст прав та обов'язків сільськогосподарських організацій визначаються метою аграрного виробництва, його завданнями на тому чи іншому етапі його розвитку. Цілями агропромислового виробництва, в тому числі й аграрного сектора, є вихід аграрної економіки з кризового стану, зростання сільськогосподарської продукції, підвищення економічної ефективності агропромислового виробництва, соціальне відновлення села. А основними його напрямками є здійснення земельної й аграрної реформ, забезпечення збереження й постійного нарощування ресурсного потенціалу в сільському господарстві і сфері переробки, насамперед, родючості землі, тваринництва, рослинництва тощо.

З огляду на це основними правами та обов'язками сільськогосподарських організацій в сфері земельних правовідносин є їх права та обов'язки щодо раціонального використання землі як головного засобу сільськогосподарського виробництва; впровадження прогресивних технологій, запобігання деградації родючості орних земель та їх відтворення, відновлення системи застосування мінеральних і органічних добрив, перехід на нові системи землеробства.

У галузі тваринництва правами та обов'язками сільськогосподарських організацій є застосування перспективних енергозберігаючих технологій утримання тварин і птахів; збільшення виробництва повноцінних кормів; створення комплексів технічних засобів для високо механізованих і автоматизованих систем; удосконалення племінної справи у тваринництві; реконструкція промислових комплексів з виробництва продуктів першої потреби.

Одним з основних елементів прав та обов'язків сільськогосподарських організацій є відносини, пов'язані з передачею ними земельних і майнових паїв в оренду і виплатою останніми відповідної орендної плати. Права та обов'язки сільськогосподарських організацій у сферах матеріально-технічного постачання, виробничо-технічного обслуговування, а також реалізації виробленої сільськогосподарської продукції, сировини й продовольства визначаються договорами, що укладаються ними самостійно з іншими господарюючими суб'єктами.

Залежно від сфери, в якій виникають ті чи інші аграрні правовідносини, вони поділяються на 2 групи: внутрішньогосподарські й зовнішньогосподарські. Ці відносини відрізняються не тільки своїм змістом, а й характером нормативних актів, що їх регулюють, і методами цього регулювання. Так, якщо зовнішні відносини сільськогосподарських організацій регулюються переважно нормативно-правовими актами, прийнятими компетентними органами державної влади, то відносини, що виникають всередині сільськогосподарських комерційних організацій, регулюються в основному актами внутрішньогосподарських органів.

Кожна з цих груп може бути класифікована і на дрібніші під-розділи. Так, внутрішні відносини сільськогосподарських організацій можуть бути поділені на відносини в сфері рослинництва і тваринництва, а кожна з них, у свою чергу, — на відносини в насінництві, овочівництві, плодівництві та ін. Внутрішні відносини сільськогосподарських організацій також можуть бути поділені на трудові, майнові, фінансові та ін.

§ 2. Внутрішні аграрні правовідносини

Внутрішні аграрні правовідносини являють собою правовідносини, засновані на членстві

в сільськогосподарському кооперативі, у родині, що провадить фермерське або особисте селянське госпо-дарство, а також на трудовому договорі в державній або іншій фор-мах організації сільськогосподарського виробництва, що склада-ються в процесі виробничо-господарської діяльності. Внутрішні відносини між учасниками і товариством з обмеженою відповідаль-ністю являють собою відносини зі внесення майнових внесків, а в акціонерному товаристві — з придбання акцій. Аграрні відносини всередині сільськогосподарської організації виникають не тільки між підприємством і його членами чи працівниками, але й між під-приємством та його структурними (виробничими) підрозділами.

За своїм змістом внутрішні аграрні правовідносини є сукупніс-тю взаємних суб'єктивних прав та обов'язків їхніх учасників, реалізованих у ході провадження сільськогосподарського виробництва. Специфіка сільськогосподарської діяльності визначається насампе-ред особливостями використання землі й праці на ній, що зумов-лює відокремлення земельних і трудових правовідносин.

Серед земельних відносин розрізняють відносини земельної власності й відносини в сфері використання землі. Останні у свою чергу поділяються на відносини сільськогосподарського й несіль -ськогосподарського землекористування. При цьому до предмета аг-рарного права належать лише земельні відносини в сфері сільсько-господарського землекористування. Подальша класифікація зе-мельних відносин визначається по суб'єктах сільськогосподарсько-го землекористування.

Трудові відносини за своїм характером і змістом поділяються на: відносини у сфері організації праці; відносини з дотримання дисципліни праці; відносини у сфері оплати праці; відносини у сфері охорони праці та дотримання техніки безпеки й виробничої санітарії. Усі ці відносини ґрунтуються або на трудовому договорі й регулюються нормами трудового права, або на членстві в сіль-ськогосподарських кооперативах. Специфіка ж цих відносин виз-начається нормами аграрного права.

На відміну від земельних і трудових відносин, які визначають специфіку внутрішніх аграрних правовідносин, майнові відносини є основою внутрішніх правовідносин. Їх поділяють на: відносини власності в сільськогосподарському виробництві в процесі володін-ня, користування і внутрішньогосподарського розпорядження об'єк-тами цієї власності; відносини, що складаються між сільськогоспо-дарськими підприємствами та їх внутрішніми виробничими підроз-ділами; деліктні внутрішні майнові відносини. Основну частину майнових відносин сільськогосподарських товаровиробників ста-новлять правовідносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням

майном, яке належить їм на праві власності.

Важливу роль у внутрішніх аграрних правовідносинах відіграють організаційно-управлінські відносини сільськогосподарських організації. З розширенням легальних організаційно-правових форм гос-подарювання ці відносини набувають нового змісту. Так, залежно від обраної форми господарювання розмежовуються зміст і форми управлінських відносин. Згідно зі ст. 13 Закону України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію" вищим органом управління кооперативом є загальні збори його членів. У кооперативі з числом не менше 50 членів може бути створена спостережна рада, що контролює діяльність виконавчих органів кооперативу. Виконавчими органами кооперативу є правління та його голова. Вони здійснюють поточне керівництво діяльністю кооперативу і підзвітні спостережній раді й загальним зборам членів кооперативу.

Інтереси фермерського господарства перед органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями та окремими громадянами чи їх об'єднаннями представляє голова господарства. Він має право письмово доручити виконання своїх обов'язків одному з членів господарства або особі, яка працює за контрактом (ст. 4 Закону України від 19 червня 2003 р. "Про фермерське гос-подарство").

Загальні принципи організації та управління іншими, крім сільськогосподарських кооперативів і фермерських господарств, суб'єктами сільськогосподарського виробництва регламентуються відповідним законодавством України (ЦК, ГК, Закон України від 15 травня 2003 р. "Про особисте селянське господарство" тощо).

§ 3. Зовнішні аграрні правовідносини

Зовнішні аграрні правовідносини є певною сукупністю відносин сільськогосподарських організацій, їх об'єднань та інших учасників сільськогосподарського виробництва між собою, а також з іншими підприємствами, організаціями, громадянами і відповідними державними органами управління. Зовнішні відносини сільськогосподарських організацій і підприємств регулюються, насамперед, нормами традиційних галузей права

— цивільного, земель-ного, адміністративного й фінансового, а всі разом і нормами аграрного права.

Зовнішні аграрні відносини поділяються на: відносини в сфері здійснення права власності на рухоме і нерухоме майно, яке належить учасникам сільськогосподарського виробництва; договірні відносини; податкові відносини; деліктні відносини.

Основну частину зовнішніх аграрних правовідносин становлять відносини в сфері здійснення права власності. Власник на свій роз-суд здійснює зі своїм майном будь-які дії, які не суперечать чин-ному законодавству і не порушують права й законні інтереси інших осіб.

В умовах переходу до ринкових відносин значно зростає роль договірних відносин у сільському господарстві. До зовнішніх аграр-них договірних відносин належать ті сільськогосподарські догово-ри, що зумовлені специфікою сільського господарства, юридично відображають і закріплюють її. Це договори оренди землі, оренди майнового і земельного паїв, державної закупівлі й постачання сільськогосподарської продукції, на агрохімічне обслуговування, на використання меліоративних земель тощо.

Певне значення має група податкових і прирівняних до них від-носин, що за своєю природою носять владно-організаційний ха-рактер. До таких належать, зокрема, стягнення плати за землю сільськогосподарських товаровиробників у формах земельного по-датку чи орендної плати.

Зовнішні деліктні майнові правовідносини сільськогосподар-ських організацій та інших учасників сільськогосподарського ви-робництва, що виникають внаслідок заподіяння їм збитків третіми особами, є звичайними цивільно-правовими відносинами, і відпо-відальність тут настає на підставі загальних норм цивільного зако-нодавства щодо заподіяння шкоди.